

MARKAZIY OSIYO XALQLARI TARIXI BO'YICHA QADIMIY MANBALAR

Jahongirova Munira Muroddin qizi

Nizomiy nomidagi O'zMPU

Tarix yo'nalishi 3-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: PhD, dots. Yakobjanov J.J

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo xalqlari tarixi bo'yicha qadimiy yozma manbalar, jumladan yunon va rim tarixchilari asarlari, qadimgi xitoy manbalari, shahar xarobalari, ibodatxonalar, qabristonlar, tangalar, keramika buyumlari va Markaziy Osiyoda topilgan boshqa moddiy madaniyat yodgorliklarini yoritilgan. Bu orqali Markaziy Osiyo xalqlari tarixini chuqur o'rganish va tahlil qilinadi. Bu eng qadimiy davrlardan hozirgi kungacha bo'lgan uzoq va murakkab tarixiy jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Qadimgi manbalar, Markaziy Osiyo, Saklar, Massagetlar, Parfiyaliklar, Xorazm, Sog'd, Baqtriya, Girkaniya, Gerodot, Arrian.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixi eng qadimiy davrlardan hozirgi kungacha bo'lgan uzoq va murakkab tarixiy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Turli tarixiy manbalar, xususan qadimiy yozma manbalar, ushbu tarixni chuqur o'rganish, tahlil qilish va ilmiy tiklashda muhim ahamiyat kasb etadi¹⁷.

Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda Sharq va G'arb sivilizatsiyalariga oid manbalar alohida ahamiyatga ega. Ushbu manbalar shartli ravishda uch guruhga bo'linadi: Sharqiy (fors, xitoy, hind), G'arbiy (yunon-rim) va mahalliy (So'g'd, Xorazm, Baqtriya yozuvlari) manbalar.

Yunon va rim tarixchilari tomonidan yozilgan asarlar ayniqsa qimmatli hisoblanadi. Masalan, "Tarix otasi" sifatida tan olingan Gerodot o'zining "Tarix" asarida Saklar, Massagetlar, Parfiyaliklar, Xorazmlar va So'g'd kabi xalqlar haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Gerodot Markaziy Osiyo haqida tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadi, jumladan Baqtriya, Girkaniya, So'g'dlar, Saklar, Xorazmlar va Ariylar. Shu yerda izoh talab qiladigan nomlardan biri — ariylar, ular G'arbiy Afg'onistonda yashovchi xalqlardir.

O'sha davrda poytaxti Balx shahri bo'lgan Kaspiy guberniyasi Turkmanistonning janubi-g'arbiy qismida yashovchi qabilalarni o'z ichiga olgan. Xorazmiyaliklar va So'g'dliklar Polimet (Zarafshon) sohilida, Saklar esa Tyan Shan tog'larining g'arbiy

¹⁷ Karimov I.A. "Tarixiy xotirasiz kelajak bo'lmaydi". T., "Sharq", 1998-14-bet

yonbag'irlarida istiqomat qilgan. Ushbu xalqlar sharqdan Kaspiy dengizigacha tarqalgan.

Arrian o'zining Aleksandr Makedonskiyning sharqqa yurishlari haqidagi asarida Baqtriya va So'g'diyona hududlariga oid ko'plab tarixiy voqealarni batafsil tasvirlaydi. Asar Aleksandr Makedonskiyning Eron, Markaziy Osiyo va boshqa mamlakatlardagi zabtlari tarixini keng yoritadi. Muallif asarni maqto'v ruhida yozgan — u Aleksandr Makedonskiy va uning faoliyatini ulug'laydi. Shunga qaramay, asar Aleksandr Makedonskiyning harbiy yurishlari haqida muhim va ishonchli manba hisoblanadi¹⁸. Ushbu asarning yana bir qimmatli jihati shundaki, u ko'plab qo'lyozma manbalar va rasmiy hujjatlarga tayangan.

Mashhur rim tarixchisi Kvint Kurtiy Rufus esa Aleksandr Makedonskiy tarixiga bag'ishlangan o'n jildlik asar yaratgan.

Ushbu asar fors, arab, suriya, kopt, malay va boshqa tillarda keng tarqalgan bo'lib, milodiy V asr oxirida arman tiliga tarjima qilingan¹⁹.

Ushbu asarning keyingi taqdiri juda achinarli. Asarning birinchi va ikkinchi kitoblari yo'qolgan, beshinchi kitobning oxiri va oltinchi kitobning boshlanishi saqlanib qolmagan. Shuningdek, o'ninchi kitobning ba'zi sahifalari yirtib tashlangan.²⁰

Strabonning "Geografiya" asari Markaziy Osiyo xalqlarining yashash muhitlari, iqtisodiy faoliyati va tabiiy sharoitlarini geografik va etnografik jihatdan tasvirlaydi.

Pliniy Katta, Ksenofon, Kurtiy Rufus va Pompey Trogus kabi mualliflar ham o'z asarlarida Markaziy Osiyo haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan bo'lib, ular tarixchilar uchun muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid qadimiy sharq manbalari ham katta ahamiyatga ega. Ahamoniylar davriga oid fors yozuvlari, xususan Behistun yozuvi, Markaziy Osiyodagi fors hukmronligi haqida muhim tarixiy dalillarni beradi. Xitoy tarixiy xronikalari, masalan "Shiji" ("Tarixiy yozuvlar") va "Han Shu" ("Xan sulolasi tarixi"), Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi Xitoy bilan iqtisodiy va siyosiy munosabatlari hamda Ipak yo'li bo'ylab savdo aloqalari haqida muhim ma'lumot beradi. Ushbu xronikalarda Da Yuan (Farg'ona), Qangyuy (So'g'd), Yuehji (Toxariston), Davan (Farg'ona vodiysi) va u yerda yashovchi xalqlar haqida to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlar mavjud.

Shuningdek, Hind epik asarlari Markaziy Osiyo xalqlari bilan madaniy aloqalarni aks ettiradi. Markaziy Osiyoda topilgan arxeologik topilmalar va mahalliy yozma manbalar — jumladan So'g'd yozuvlari, Baqtriya tillaridagi hujjatlar va Xorazm yozuvlari — ham muhim tarixiy manbalardan hisoblanadi.

¹⁸ Xujayev A. "Xitoy manbalarida Sog'dlar haqida ba'zi ma'lumotlar" // O'zbekiston tarixi. 1-raqam. 2004-52-61-betlar

¹⁹ Doniyorov A. X. "Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi" / Darslik. Toshkent: NIF MSH, 2020-57-58-betlar

²⁰ Boynazarov E. "Qadimgi dunyo tarixi" / Darslik. Toshkent: "IQTISODIYOT-NAFISLIK", 2006-46-bet

Xususan, Termiz, Samarqand, Xorazm, Panjikent va Qoratepa kabi qadimiy shaharlarda topilgan yozuvlar va yodgorliklar mahalliy tarixni mustaqil manba sifatida o'rganishga imkon beradi. Markaziy Osiyo xalqlari tarixini chuqur o'rganishda qadimiy manbalarning ahamiyati nihoyatda katta. Ular orqali biz qadim zamon voqealarini ilmiy tarzda qayta tiklash, xalqlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish va madaniy hamda iqtisodiy rivojlanish darajalarini aniqlash imkoniga egamiz. Qadimiy manbalarni o'rganish va ularni ta'lim jarayoniga jalb qilish nafaqat tarixiy fan rivojiga, balki yosh avlodning tarixiy ongini shakllantirishga ham xizmat qiladi.²¹

Samarqand haqidagi ma'lumotlar birinchi marta saroy tarixchisi Vey Shou (506–572) tomonidan 550–566-yillarda yozilgan “Vey sulolasi tarixi” (“Weishu”) asarlarida uchraydi. Shuningdek, Du Yu (735–812) tomonidan yozilgan “Suy sulolasi tarixi” (“Suishu”), “Shimoliy sulolalar tarixi” (“Beishi”), 766–801-yillarda tayyorlangan “Qonun va urf-odatlar izohi” (“Tangdian”) hamda Du Xuan (Du Yuning jiyani, tug'ilgan va vafot etgan yili noma'lum) tomonidan yozilgan “Du Xuanning ko'rgan va eshitgan voqealari izohi” (“Du Xuan jing-shing ji”) kabi manbalarda ham uchraydi²².

Qadimiy manbalarni tahlil qilishda ularning yaratilgan davri, muallifning siyosiy yoki madaniy qarashlari, maqsadi va geografik joylashuvi kabi omillarni hisobga olish muhimdir. Har bir manba o'ziga xos tarixiy kontekstda, o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan yozilgan bo'lgani sababli, ba'zan mualliflar o'z qarashlarini mutlaq haqiqat sifatida ifodalashgan bo'lishi mumkin. Masalan, Gerodotning Massagetae haqidagi ta'riflari ularning yovuzligi yoki shafqatsizligi haqida bo'lsa-da, bu faqat muallifning o'sha davrdagi qarashlari va siyosiy pozitsiyasiga bog'liqdir. Shu bois, har qanday qadimiy manbani tanqidiy tahlil qilish, uni arxeologik topilmalar va boshqa yozma manbalar bilan solishtirish, shuningdek izchil tarixiy yondashuvda o'rganish zarur.

Mahalliy manbalar, ya'ni Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning qoldirgan yozuvlari alohida ahamiyatga ega. So'g'd yozuvi — rasmiy hujjatlar, diniy matnlar va shaxsiy maktublardan iborat bo'lib, bu xalqning savdosi, siyosati, dini va kundalik hayotini o'rganishda noyob manba hisoblanadi. Ushbu yozuvlar orqali biz Xorazmshahlarning holati, ularning ijtimoiy tuzilishi, diniy e'tiqodlari va iqtisodiy munosabatlari haqida muhim ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Qadimgi xitoy manbalari ham Markaziy Osiyo xalqlari tarixi uchun ishonchli manba sifatida tan olingan. Miloddan avvalgi II asrdan boshlab Xitoy imperiyasi Markaziy Osiyo bilan faol diplomatik va savdo aloqalarini o'rnatgan. Sima Syanning elchilik safarlari va uning taqdim etgan ma'lumotlari xitoy manbalarida qayd etilgan bo'lib, Markaziy Osiyoning siyosiy xaritasini tuzishda muhim rol o'ynagan. Masalan, Da Yuan

²¹ Qayumov M. "Markaziy Osiyo tarixining qadimiy manbalari". Toshkent: Akademnashr, 2019-58-bet

²² Zuev Yu.A. "Erta turklar: Tarix va mafkura bo'yicha insholar". Olmaota: Dayk-press, 2002-91-bet

(Farg‘ona vodiysi), Yuechji (Toxariston), Qangyuy (So‘g‘diyona), Anxi (Parfiya) kabi nomlar zamonaviy tarixshunoslikda keng qo‘llaniladi.

Markaziy Osiyoda topilgan shaharlar, ibodatxonalar, qabristonlar, tangalar, sopol buyumlar va boshqa moddiy madaniyat yodgorliklari orqali yozma manbalardagi ma’lumotlarni tasdiqlash va ba’zan ularga tuzatishlar kiritish mumkin. Masalan, Dalvarzintepa, Kampirtepa, Termiz, Qoratepa, Panjikent, Afrosiyob, Varaxsha, Mizdakxon kabi qadimiy shaharlarda olib borilgan qazishmalar hududlarning rivojlanish darajasi yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi bo‘yicha qadimiy manbalar nafaqat tarixchilar, balki arxeologlar, filologlar, antropologlar va madaniyat olimlari uchun ham bebaho ilmiy manbadir. Ushbu manbalarni chuqur o‘rganish orqali biz tariximizni yaxshiroq tushunamiz, ajdodlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasini qadrlaymiz va yosh avlodda milliy g‘urur uyg‘otamiz.

Qadimgi manbalar tarixshunoslikda to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita dalil manbai sifatida qaraladi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri manbalar — o‘sha tarixiy davrda yashagan va voqealarga guvoh bo‘lgan odamlar tomonidan yozilgan asarlar, bilvosita manbalar esa keyingi davrlarda boshqa mualliflar tomonidan avvalgi davr haqida yozilgan ma’lumotlardir. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi bo‘yicha yunon-rim tarixchilarining asarlari asosan bilvosita manbalar bo‘lsa-da, ilmiy nuqtai nazardan juda muhim, chunki ularda qimmatli tavsiflar, geografik va siyosiy tafsilotlar mavjud. Bu manbalar bugungi tarixiy rekonstruksiyaalarning asoslaridan biridir. Yunon-rim manbalarining o‘ziga xosligi shundaki, ular Markaziy Osiyoga tashqaridan qarab yozilgan²³.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixi haqida ma’lumot beruvchi qadimiy tangalar ham noyob yozma manba hisoblanadi. Numizmatika tadqiqotlari tangalardagi yozuvlar, tasvirlar, hukmdorlar ismlari va diniy ramzlarni aniqlash imkonini beradi. Masalan, Kushan podshohlarining ismlari — Kanishka, Vima Kadfiz, Huvishka — dastlab yunon yozuvida tangalarda, keyinchalik esa Baqtriya va Brahmi yozuvlarida uchraydi. Bu tarixiy jarayonlar yozuv va til o‘zgarishlari, madaniyatlararo aloqalar va diniy islohotlarni aniqlash imkonini beradi.

Mahalliy yozuvning yana bir turi — Baqtriya (Yunon-Baqtriya) va Kushon davlatlarida ishlatilgan yunon yozuvi. Ushbu yozuvlar Markaziy Osiyo xalqlari qadimda savodli bo‘lganini va davlat ishlarida yozma boshqaruv tizimidan foydalanilganini ko‘rsatadi. Shu orqali Markaziy Osiyoning ilk davlatlarining ijtimoiy tuzilmasi, dinlararo munosabatlar, tashqi siyosat va madaniy almashinuvlar haqida aniq dalillar olish mumkin.

Qadimgi Markaziy Osiyo uchun yana bir muhim manba turi — toponimik va onomastik ma’lumotlardir. Ya’ni, joy nomlari va shaxsiy ismlar orqali qadimiy

²³ Abdurkarimov N. "Markaziy Osiyo xalqlari Strabon va Gerodot asarlarida". Toshkent: Sharq, 2021-24-bet

xalqlarning tili, etnik kelib chiqishi va tarixiy migratsiya jarayonlarini o'rganish mumkin²⁴.

Masalan, Sog'diyona, Baqtriya, Xorazm, Marg'iyona, Parfiya kabi hududlar nomlari yunon, fors va boshqa manbalarda turli shakllarda tilga olingan bo'lsa-da, ularning roli va ahamiyati tarixiy xaritalarni tiklashda juda muhimdir.

Bugungi kunda zamonaviy ilmiy va texnik yutuqlar qadimiy manbalarni o'rganishda keng qo'llanilmoqda, xususan, raqamlashtirish texnologiyalari, epigraфик skanerlash, sun'iy intellekt yordamida matn tahlili va GIS texnologiyalari yordamida qadimiy xaritalarni tiklash kabi ilg'or usullar. Bu nafaqat qadimiy manbalarni o'qish yoki tarjima qilish, balki ularni ko'p qirrali, tizimli va chuqur tahlil qilish imkonini yaratadi.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixi bo'yicha qadimiy manbalar turli shakllarda — yozma, material, vizual, tangalar, xaritalar, freskalar va yozuvlar shaklida yetib kelgan. Ularni keng qamrovli o'rganish va taqqoslovchi tahlil asosida tarixiy xulosalar chiqarish nafaqat tarix fanini boyitadi, balki yosh avlodda tarixiy ong va fikrlashni shakllantiradi. Bu manbalar odamlarning o'tmishini tushunish, ularning shaxsiyatini topish va tarixiy merosini saqlash uchun muhim poydevor hisoblanadi.

Markaziy Osiyo xalqlari tarixi insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimiy va murakkab davrlarini o'zida mujassam etgan. Bu hudud uzoq yillar davomida buyuk imperiyalar, kuchli madaniyatlar va rivojlangan iqtisodiy tizimlarga ega bo'lib, turli xalqlar, etnik guruhlar va qabilalarning birlashuvi natijasida shakllangan. Qadimiy manbalar orqali biz nafaqat hududning siyosiy va iqtisodiy rivojlanishi, balki uning madaniy va ijtimoiy hayoti haqida ham keng ma'lumotga ega bo'lamiz. Yozma manbalar, jumladan yunon-rim tarixchilari asarlari, qadimiy xitoy va fors xronikalari, shuningdek, mahalliy yozuvlar — so'g'd, baqtriya va xorazm yozuvlari Markaziy Osiyo tarixi haqidagi ilmiy tadqiqotlarda asosiy rolni o'ynaydi. Gerodot, Strabon, Arrian, Ksenofon, Pliniy Katta kabi tarixchilar asarlari qadimiy xalqlarning urf-odatlarini, siyosiy tuzilmasi, harbiy yurishlari, iqtisodiy aloqalari va madaniy hayoti haqida batafsil ma'lumot beradi. Shu bilan birga, qadimiy tangalar, yodgorliklar, ibodatxonalar va arxeologik topilmalar yozma manbalardagi ma'lumotlarni tasdiqlash va to'ldirish imkonini yaratadi. Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar — raqamlashtirish, epigraфик skanerlash, sun'iy intellekt va GIS tizimlari — qadimiy manbalarni chuqur va tizimli o'rganishga yordam beradi. Bu usullar nafaqat matnlarni o'qish va tarjima qilish, balki ularni kontekstual tahlil qilish, geografik va ijtimoiy aloqalarni aniqlash imkonini ham beradi. Natijada, tarixchilar, arxeologlar, filologlar va antropologlar Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy davrlardagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotini mukammal tushunish imkoniga ega bo'ladi. Qadimiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish, ularni bir-biri bilan solishtirish va arxeologik topilmalar bilan mustahkamlash orqali tarixshunoslikda aniq va ishonchli xulosalar chiqarish mumkin. Bu nafaqat ilmiy

²⁴ Ibragimov A. "Tarixiy manbalarni o'rganish metodologiyasi". Toshkent, O'zbekiston, 2018-26-bet

izlanishlar uchun, balki yosh avlodning tarixiy ongini shakllantirish, milliy g'urur va identifikatsiyasini mustahkamlashda ham muhimdir. Markaziy Osiyo tarixi insoniyatning madaniy va siyosiy merosini chuqur o'rganish imkonini beradi. Ushbu tarixiy bilimlar orqali biz nafaqat ajdodlarimizning yutuqlarini qadrlaymiz, balki ularning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasini tushunamiz. Shuningdek, tarixiy ma'lumotlar asosida yosh avlodni tarbiyalash, ularni mantiqiy fikrlash, tahlil qilish va kelajakda mamlakat taraqqiyotida faol ishtirok etishga tayyorlash mumkin. Shu bois, qadimiy manbalarni o'rganish va ularni ilmiy va ta'lim jarayonida keng qo'llash Markaziy Osiyo tarixini mukammal tushunishning, shuningdek, milliy merosni saqlash va rivojlantirishning ajralmas qismi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "Tarixiy xotirasiz kelajak bo'lmaydi". T., "Sharq", 1998. B-14.
2. Xujayev A. "Xitoy manbalarida Sog'dlar haqida ba'zi ma'lumotlar" // O'zbekiston tarixi. 1-raqam. 2004.
3. Doniyorov A. X. "Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi" / Darslik. Toshkent: NIF MSH, 2020.
4. Boynazarov F. "Qadimgi dunyo tarixi" / Darslik. Toshkent: "IQTISODIYOT-NAFISLIK", 2006.
5. Qayumov M. "Markaziy Osiyo tarixining qadimiy manbalari". Toshkent: Akademnashr, 2019.
6. Zuev Yu.A. "Erta turklar: Tarix va mafkura bo'yicha insholar". Olmaota: Daykpress, 2002.
7. Abdukarimov N. "Markaziy Osiyo xalqlari Strabon va Gerodot asarlarida". Toshkent: Sharq, 2021.
8. Ibragimov A. "Tarixiy manbalarni o'rganish metodologiyasi". Toshkent, O'zbekiston, 2018.

